

ПРОБЛЕМА КОНСКРИПЦІЇ В КАНАДІ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ФАКТОРИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ

Стаття присвячена аналізу чинників прийняття рішення федеральним урядом Канади щодо впровадження загальної військової повинності для участі збройних сил країни у бойових діях в Європі у часи Другої світової війни.

Ключові слова: конскрипція, Канада, Друга світова війна.

The article is devoted to the analysis of the factors of the Canadian federal government's decision-making on the conscription overseas during the Second World War.

Keywords: conskryptsiya, Canada, World War II.

Протягом усієї історії Канади як домініону Британської Імперії, так і суверенної держави питання гармонізації стосунків між англо- та франкоканадцами було наріжним каменем політики федераль-

них урядів. Особливо гостро небезпека розшарування населення Канади за етнополітичною ознакою поставала у часи Першої та Другої світових війн через питання конскрипції (впровадження загальної військової повинності) для відправлення війська до Європи. Франкоканадці традиційно вважали себе північноамериканською політичною спільнотою, інтереси якої не мали нічого спільного з інтересами країн Європи (в тому числі Франції), в той час як англоканадці прихильно ставилися до конскрипції.

У часи Першої світової війни канадський уряд не приймав окремого рішення про участь у ній домініону, і країна була змушена брати у ній участь та здійснювати відправлення військ в Європу за рішенням Лондону. Після прийняття Доповіді Бальфура (1926 р.), що проголосила домініони суверенними складовими Британської Співдружності націй (офіційно закріплено у 1931 р. Вестмінстерським Статутом), та відміною у січні 1939 р. федеральним парламентом принципу автоматизму, Канада отримала право самостійно приймати рішення як щодо вступу у війну на боці Британії, так і щодо заокеанської конскрипції.

На сьогодні дана тема недостатньо висвітлена у вітчизняній науковій літературі. Відтак, метою даної роботи є дослідження політики канадського уряду щодо впровадження заокеанської конскрипції у часи Другої Світової війни, її історичних передумов та наслідків для етнополітичної ситуації в країні.

1. Наслідки заокеанської конскрипції у часи Першої Світової війни для Канади.

Як вже зазначалося, позиції канадського уряду та суспільства не враховувалися у питаннях вступу домініону у Першу Світову війну та відправки канадських військ до Європи. Консервативний уряд Р. Бордена (прем'єр-міністр Канади у 1911–1920 рр.), враховуючи негативну позицію Квебеку заохочував добровільний вступ до війська, однак у 1917 р. ці заходи виявилися недостатніми, і конскрипція була введена. Спроба консерваторів сформувати коаліційний уряд з лібералами з метою консолідації населення країни, не мала успіху. Ліберальна партія, яка мала серйозну підтримку як в англійській, так і у французькій Канаді, розкололася на англо- та франкоканадську фракції. Англоканадські ліберали на чолі з колишнім міністром фінансів У. Філдінгом підтримали діючий Кабінет, у той час як франкоканадський парламентарі на чолі з Уілфрідом Лор'є (ліберальний прем'єр-міністр Канади з 1896 по 1911 рр.) відмовилися від співпраці з консерваторами, перейшовши до непримиренної опозиції. Наявність етнополітичного розколу в країні засвідчили і загальнонаціональні вибори 1917 р., на яких союз консерваторів та англоканадських лібералів здобув впевнену перемогу в усіх регіонах Канади, крім провінції Квебек.

Позиції федерального уряду були піддані гострій критиці в Квебеку, що зокрема знайшло відображення у франкомовній націоналістичній пресі. "Конскрипція є проявом британського імперіалізму... Скільки вояків відправлять Франція та Британія у випадку нападу США на Канаду?.." – писав у 1917 р. один з лідерів франкоканадських націоналістів, головний редактор газети "Девуар" А. Бурасса [8, 247].

У січні 1918 р. в парламенті Квебеку розглядалося питання відокремлення провінції від Канади, щоправда, дана ініціатива була відхилена переважаючою більшістю голосів [10, 252].

У міжвоєнний період франкоканадський сепаратизм не став організованою політичною течією, однак його вплив не було остаточно подолано через його підтримку частиною католицького духовництва та франкоканадської інтелектуальної еліти. Загалом сепаратистські ідеї набували популярності в аграрних, майже моноетнічних, районах Квебеку.

Конскрипція у часи Першої Світової війни вплинула на зростання національної свідомості в Канаді. На війні загинув 60661 канадець, і наприкінці війни народ і уряд дійшли висновку, що такі втрати виправдовують прагнення здобуття країною суверенітету. Велика Британія була вимушена погодитись на подвійний статус своїх домініонів на Паризькій мирній конференції 1918–1919 р.

Подолання розколу Ліберальної партії відбулося у 1919 р. по смерті У.Лор'є. Перед лібералами постало питання об'єднання партії на чолі з єдиним лідером. Англоканадські ліберали бажали обрання лише англоканадського лідера, в той час як франкоканадці бажали бачити наступником Лор'є лише людину, яка залишилася вірною їх померлому лідеру під час розколу. Людиною, що відповідала даним вимогам, був Уільям Лайон Макензі Кінг, який влітку 1919 р. був обраний на з'їзді новим лідером Ліберальної партії [2].

Ліберальна партія знов набула рис загальнонаціональної сили, що об'єднує дві основні етнічні спільноти Канади і вже у грудні 1921 р. здобула перемогу на федеральних виборах.

Уряди Макензі Кінга проводили політику, спрямовану на здобуття Канадою суверенітету як у внутрішній, так і у зовнішній сферах. 1922 р. під час англо-турецького конфлікту канадський прем'єр-міністр відмовився від конскрипції, посилаючись на нестабільність у парламенті, а також на загрозу державної єдності своєї країни через невдоволення у Квебеку [5, 104].

На Імперській Конференції країн Великої Британії, що проводилася у Лондоні в жовтні–листопаді 1926 р., голос Канади був вирішальним щодо прийняття "Доповіді Бальфура": Канада, Південноафриканський Союз, Ірландія проголосували "за", Австралія, Нова Зеландія – "проти". Даний документ проголошував домініони суверенними державами у складі Імперії, скасовував обов'язкову чинність загальноімперських законів без їх затвердження парламентом домініону, надавав домініонам право на самостійне визначення та проведення своєї зовнішньої та внутрішньої політики. З цього часу Верховний Суд домініону став вищою судовою інстанцією на своїй території окрім конституційних питань, а Судовий Комітет Таємної Ради у Лондоні залишив за собою лише право дорадчого голосу, а

також статус найвищої апеляційної інстанції Імперії; було скасовано обов'язковий розгляд нею законопроектів домініонів. Генерал-губернатор втратив статус представника британського уряду і залишився одним з символів єдності країн Британської Імперії на чолі з монархом, маючи при цьому суто представницькі функції. Понад те, ця посадова особа не могла бути призначена Лондонським парламентом без консультації з парламентом та урядом домініону [6, 266].

Таким чином, багато в чому через зусилля канадського уряду Британська Імперія стала перетворюватися на співдружність суверенних держав, набуваючи її сучасного вигляду.

У січні 1939 р. було скасовано "принцип автоматизму", що передбачав беззастережний вступ Канади у війну на боці Британії та здійснення конскрипції за вимоги британського уряду.

2. Основні чинники впливу на прийняття рішення щодо запровадження заокеанської конскрипції в Канаді.

Згідно із частиною 7 статті 91 Акта про Британську Північну Америку (Конституція Канади у 1867–1982 рр.), усі справи оборони належали до сфери компетенції федерального рівня [7, 100]. Безпосередньо рішення про відправку війська до Європи мало бути прийнятим федеральним урядом і набути чинності за санкції Генерал-губернатора.

У часи Другої Світової війни в Канаді при владі перебувала Ліберальна партія. Протягом 1935–1948 рр. на чолі уряду стояв Уільям Лайон Макензі Кінг. У цей час основними чинниками впливу на прийняття рішень про заокеанську конскрипцію були:

- Позиція англоканадської спільноти;
- Позиція франкоканадців;
- Суспільна думка загалом;
- Вплив як консервативної опозиції, так і опозиції всередині Ліберальної партії, а також позицій третіх партій;
- Позиція членів федерального Кабінету;
- Проблема стану канадського війська у Європі та позиції військового керівництва країни;
- Позиція союзників Канади – передусім Сполучених Штатів Америки та Великої Британії;
- Фактор історичного досвіду впровадження заокеанської конскрипції.

1. Позиція англоканадців. Ідею конскрипції під час війни підтримували англоканадці – з 12 мільйонів населення тогочасної Канади вони становили понад 50%, причому чимало з них народилися в Англії і їм була не байдужа доля їх батьківщини та родичів. Загалом позиція англоканадської спільноти залишалася протягом війни незмінною. Саме вони становили абсолютну більшість добровольців, що з власної ініціативи брали участь у "битві за Англію" 1940–1941 рр., а також у битвах Європейського театру війни.

2. Позиція франкоканадців. Франкоканадське населення вкрай негативно ставилося до війни Канади на боці Британії, особливо до конскрипції. За словами одного з представників Квебеку у федеральному парламенті депутата-ліберала Б. Клакстона, "... конскрипція є символом імперіалізму та підтримки чужих для нас інтересів..." [1, 448].

3. Загальносуспільна думка.

Артикуляція та трансляція позицій англо- та франкоканадців, а також загальносуспільної думки могли здійснюватися під час виборів, референдумів, завдяки опитуванням, що проводилися Інститутом суспільної думки (заснований з цією метою за сприяння канадського уряду у січні 1941 р.), через засоби масової інформації, громадські організації, тиск на парламентарів, а також через акції громадянської непокори.

4. Вплив консервативної опозиції, опозиції всередині Ліберальної партії, позиції третіх партій. До травня 1940 р. позиція консерваторів (з 1941 р. – Прогресивна Консервативна партія) в цілому збігалася з позицією федерального уряду щодо небажаності впровадження заокеанської конскрипції. На той час чимало англоканадських добровольців відправлялися до Британських островів з метою оборони Британії, і їх кількість була достатньою для охорони берегових ліній Англії. Вторгнення німецького десанту в умовах "дивної війни" не відбувалося, і охоронці залишалися практично незадіяними. Консерватори висловлювалися за утворення надпартійного коаліційного уряду, однак як ліберали, так і третя за кількістю в парламенті партія "Федерація Кооперативної Співдружності" (стояла на соціал-демократичних позиціях) не погодилися на дану пропозицію через небезпеку повторення невдалого досвіду 1917 р., що призвів до розколу суспільства за етнопонаціональною ознакою. У 1940 р. позиція як консерваторів, так і ФКС змінилася на користь конскрипції через зростання негативного ставлення більшості населення (передусім, англоканадців) до дій федерального уряду щодо оборони Британських островів.

Всередині Ліберальної партії також існували противники позицій федерального прем'єр-міністра та його прихильників, як, наприклад, М. Хелберн, ліберальний прем'єр-міністр провінції Онтаріо у 1934–1942 рр. Позиція Хелберна обумовлювалася настроями англоканадців, які становили більшість населення Онтаріо, позицією Торонтської групи військовопромисловців, які його підтримували на виборах, а також власними амбіціями провінційного прем'єра щодо загальнонаціонального ліберального лідерства. 21 січня 1940 р. легіслатура Онтаріо винесла резолюцію недовіри федеральному уряду за "недостатню активність у веденні війни" [1, 442], однак дане рішення не мало жорсткого імпе-

ративного характеру. Необхідно відзначити, що канадські політичні партії, що претендують на загальнонаціональне представництво, побудовані за федеральним принципом. Програми ліберальних організацій провінцій складаються перш за все виходячи з потреб провінцій і можуть суттєво відрізнятися від федеральної програми. На рівні провінцій партійні організації можуть укласти між собою угоду про спільні дії, в той час як на федеральному рівні дані партії можуть бути в опозиції одна до одної. Жорстка партійна дисципліна має місце лише на рівні парламентських фракцій. Тому тривалий конфлікт між Макензі Кінгом та Хелпберном не був виключенням у політичному житті Канади.

5. Позиція членів федерального Кабінету. Протягом усієї Другої Світової війни франкоканадські міністри (їх кількість змінювалася від 3 до 5) були рішучими противниками конскрипції, і протягом 1939–1942 рр. неодноразово загрозували виходом з Кабінету в разі відправки канадських військ на Європейські фронти. Необхідно відзначити, що їх позиція сприяла підтримці лібералів з боку франкоканадців і відіграла роль у послабленні позицій франкоканадських сепаратистів та етнонаціоналістів у Квебеку.

У 1939–1942 рр. міністри-англоканадці у переважній більшості солідаризувалися з прем'єр-міністром та франкоканадськими членами уряду перш за все з метою запобігання невдоволенням у Квебеку. Після референдуму 1942 р. з питання конскрипції та початку стабільного падіння популярності ліберального уряду кількість прихильників конскрипції в Кабінеті стала зростати.

6. Проблема стану канадського війська у Європі та позиції військового керівництва країни. Даний чинник впливу на позицію федерального уряду щодо конскрипції відіграв важливу роль у 1944 р., в умовах необхідності поповнення особового складу 1-ї Канадської армії в Європі (до 1944 р. складалася лише з добровольців на чолі з професійними військовими).

7. Позиція союзників Канади – США та Великої Британії. В умовах здобуття Канадою суверенітету уряди Сполучених Штатів та Великої Британії не могли безпосередньо чинити вплив на прийняття рішень канадським урядом, однак у разі їх згоди підтримати 1-у Канадську армію особовим складом конскрипції в листопаді 1944 р. могло не відбутися.

3. Політика канадського уряду з питання відправлення канадського війська до Європи у 1939–1944 рр.: утримання від дії та прийняття позитивного рішення.

Зі вступом Великої Британії у війну проти Німеччини (03.09.1939 р.) канадський уряд висловився за повну підтримку метрополії, адже падіння Великої Британії – другої після США за значенням у канадській зовнішній торгівлі країни призвело б до кризи канадської економіки, що усвідомлювали представники крупного бізнесу та фермери Канади. Однак вступ Канади у війну на боці метрополії міг би знову призвести до політичної кризи, пов'язаної з конскрипцією, та до нової загрози розколу суспільства. В такій ситуації єдність країни залежала від того, наскільки виважену позицію обере федеральний уряд Канади щодо вступу у війну та її ведення. Виступаючи під час дебатів у парламенті 7 вересня 1939 р., прем'єр-міністр Канади У. Л. Макензі Кінг заявив, що в разі вступу країни у війну уряд зобов'язується утримувати військо від заокеанських воєнних операцій, обмежуючись спільною зі США обороною Північноамериканського континенту та економічною підтримкою метрополії [9, 310]. 10 вересня 1939 р. Канада офіційно оголосила війну Німеччині.

Антиконскрипційна позиція федерального уряду сприяла перемозі лібералів на виборах у Квебеку (жовтень 1939 р.), а готовність до економічної підтримки Британії – перемозі на федеральних виборах (березень 1940 р.). За даними опитувань, проведених Інститутом громадської думки, у даний період 55% населення країни схвально ставилися до дій уряду Макензі Кінга.

Питання про конскрипцію з метою підтримки Великої Британії актуалізувалося у травні 1940 р., по закінченні "дивної війни" в Європі, приходу до влади у Лондоні уряду У. Черчилля та початку "битви за Велику Британію" (1940–1941 рр.). В той час як англоканадці прихильно ставилися до конскрипції, у Квебеку активізувалася діяльність "Ліги захисту Канади" на чолі з радикальним крилом франкоканадських націоналістів, що рішуче виступала проти відправки канадських вояків до Європи. На їх підтримку висловлювалися впливова у провінції щоденна франкомовна газета "Девуар", католицькі профспілки, низка молодіжних франкоканадських організацій.

У відповідь канадський парламент прийняв Закон про мобілізацію національних ресурсів, що передбачав загальний військовий обов'язок щодо оборони канадської території, однак заборонив заокеанську конскрипцію. Канада відправляла за кордон лише добровольців без запровадження всезагальної воїнської повинності. З вересня 1939 р. по лютий 1940 р. до британських островів було відправлено 2 канадські дивізії добровольців у складі 23 тисяч чоловік. Влітку 1940 р., після прибуття з Канади до британських берегів поповнень добровольців, 4 есмінців, першої ескадрильї канадських винищувачів кількість канадських вояків у Великій Британії сягнула 43 тис. чоловік. В грудні до них приєднався корпус добровольців на чолі з генералом А. Макнотом [1, 389–391].

Важливим внеском Канади в оборону Великої Британії було здійснення програми БКАТП (British Commonwealth Air Training Plan) з підготовки військових льотчиків для країн Британської Співдружності, яка здійснювалася в основному на канадській території. За договором між урядами Великої Британії, Канади, Австралії, Нової Зеландії від 17.12.1939 р. Канада зобов'язувалася випускати щорічно 20 тисяч військових льотчиків з щорічним внеском у 600 мільйонів канадських доларів – 50% від усієї суми, необхідної для здійснення проекту. Здійснення БКАТП було, з одного боку, можливістю

утримання Канади від конскрипції, з іншого – можливістю отримання нею військових замовлень від Лондону та торгівлі з країнами Британської Співдружності на пільгових умовах [3, 51–52].

Відповідальну роль взяла на себе Канада в охороні комунікацій через Атлантику. Окрім виконання британських замовлень на військові судна почалося переобладнання цивільних кораблів під військові: наприкінці 1939 – на початку 1941 р. водовиміщення канадського торговельного флоту скоротилося до 750 тис. тон. З березня по червень 1941 р. військово-морський флот Канади збільшився від 22 до 113 суднів. 1943 р. Канада забезпечувала 43% конвоїв через Північну Атлантику, а 1944 р. – майже 100% [1, 403].

Питання про конскрипцію неодноразово виникало протягом 1942–1944 рр., що було пов'язано з численними демонстраціями на підтримку запровадження всезагальної воїнської повинності у Калгарі, Ванкувері, Нью-Вестмінстері та інших великих англоканадських містах. Питання про активізацію участі Канади у війні було поставлено Консервативною партією та створеним нею у Південному Йорку (січень 1942 р.) комітетом "За всезагальну війну", що складався з 200 впливових представників громадськості [1, 446].

27 квітня 1942 р. у Канаді було проведено референдум, який поставив перед канадцами питання, чи згодні вони звільнити федеральний уряд від зобов'язання не запроваджувати конскрипцію, даного Макензі Кінгом 7 вересня 1939 р. 75% тих, хто взяли участь у референдумі, відповіли позитивно, однак 66% населення Квебеку виступило проти. 80% усього франкоканадського населення в усіх провінціях не надали згоду на відправлення канадського війська на Європейські фронти [1, 447]. Схожими були і результати соціального опитування, що проводив незадовго до референдуму Інститут суспільної думки.

З метою збереження національної єдності у країні федеральний уряд не розпочав конскрипції. Загальновідомими були слова прем'єр-міністра Канади У. Л. Макензі Кінга, сказані ним під час парламентських дебатів, що обговорювали результати референдуму у червні–липні 1942 р.: "Конскрипція не є необхідною, однак буде запроваджена в разі необхідності" [1, 449]. Однак ідучи на поступки англоканадцам парламент вніс зміни до Закону про мобілізацію національних ресурсів, які скасовували заборону запровадження заокеанської конскрипції. Необхідно відзначити, що такі дії уряду призвели до падіння його популярності у країні в цілому: якщо у 1939–1940 рр. 55% населення Канади висловлювало довіру уряду, то у 1942 р. цей показник знизився до 39%, причому франкоканадці становили більшість прихильників уряду [4, 168].

Влітку–восени 1944 р. питання про конскрипцію знов постало у суспільному порядку денному. Втрати канадців у Північній Франції довели недостатність добровільного набору особового складу збройних сил. Про незадовільний стан резервів 1-ї Канадської армії в Європі доповів на засіданні військового комітету уряду 19.10.1944 р. міністр національної оборони. Військове керівництво країни вимагало відправки до Європи 15 тисяч військовослужбовців. Прем'єр-міністр звільнив міністра оборони, який був прихильником конскрипції, та призначив на його місце прихильника добровільного набору. Новий міністр звернувся до нації, закликавши громадян добровільно піти на військову службу, однак загальна відповідь призовників була такою: "Якщо уряд вважає за потрібне відправити нас за Атлантику, нехай так і зробить, але ми не бажаємо робити це з власної волі, аби визволити з пастки політиків" [1, 457]. Не були успішними звернення Макензі Кінга до Президента США Ф. Рузвельта та прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчилля, які фактично відмовили у підтримці 1-ї Канадської армії американськими та британськими резервами. 23.11.1944 р. Макензі Кінг оголосив у парламенті наказ про обов'язковий набір та відправку до Європи 16 тисяч чоловік. У таких умовах франкоканадські міністри не поставили питання про свій вихід з Кабінету, а у Квебеку акції громадянської непокори були незначними.

Таким чином, восени 1944 р. усі фактори впливу на рішення уряду про заокеанську конскрипцію (окрім франкоканадського) діяли на користь обов'язкового набору та відправки канадських військовослужбовців до Європи. З метою збереження єдності англо- та франкоканадців та запобігання загостренню франкоканадського сепаратизму прем'єр-міністр Макензі Кінг утримувався від заокеанської конскрипції до того моменту, коли відмова від неї могла стати національною зрадою. Безумовно, ця позиція призвела до падіння популярності як Ліберальної партії, так і її лідера. На парламентських виборах 11.06.1945 р. ліберали отримали у Палаті Громад 125 місць з 245 (перш за все завдяки підтримці франкоканадців), в той час як у березні 1940 р. вони здобули 184 місця. Макензі Кінг програв вибори у окрузі, який представляв протягом 19 років (1926–1945 рр.) і був переобраний в жовтні того ж року в іншому окрузі на додаткових виборах.

Отже, найбільш вагомими чинниками впливу на прийняття рішення федерального уряду Канади про заокеанську конскрипцію були: позиція англоканадської спільноти, позиція франкоканадців, суспільна думка загалом, вплив консервативної опозиції, опозиції всередині Ліберальної партії, а також позиції третіх партій та членів федерального Кабінету, проблема стану канадського війська у Європі та позиції військового керівництва країни, позиція союзників Канади – США та Великої Британії. Неможна не відзначити також і фактор історичного досвіду Першої Світової війни, що призвів до розколу канадського суспільства і став поштовхом для розвитку франкоканадського сепаратизму.

Протягом 1939–1944 рр. франкоканадський фактор та фактор історичного досвіду відігравали вирішальну роль у прийнятті федеральним урядом Канади рішення про утримання від конскрипції.

Важливо відзначити і той факт, що на чолі уряду стояв Макензі Кінг – політик, що був свідком розколу канадського суспільства у 1917 р. Методи утримання ним як національної єдності, так і вся його політична діяльність загалом спиралися на компромісні рішення, які часто бували непопулярними, однак були необхідними для стабільного та гармонійного розвитку канадського суспільства.

Політика канадського уряду у часи Другої Світової війни з питання заокеанської конскрипції сприяла підтриманню політичної єдності англо- та франкоканадців. Рішення прем'єр-міністра Канади щодо утримання від конскрипції у 1939–1944 рр., незважаючи на непопулярність серед більшості населення, було оптимальним, адже відповідало потребам суспільства в цілому. Так само і наказ Кабінету від 23.11.1944 р. про початок обмеженої конскрипції був необхідним через незадовільний стан резервів канадського війська у Європі.

Використані джерела

1. Канада 1918–1945. Исторический очерк. – Москва: Госполитиздат, 1976. – 504 с.
2. Либеральная Партия Канады: философия, история и структура – <http://super-mega.narod.ru/660.html>
3. Мартыненко Б. А. Канада во Второй Мировой войне: формирование Североатлантического треугольника / Б. А. Мартыненко. – К.: Наук. думка, 1986. – 136 с.
4. Поздеева Л. В. Канада в годы второй мировой войны / Л. В. Поздеева. – Москва: Наука, 1986. – 336 с.
5. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма / В. Г. Трухановский. – Москва: Международные отношения, 1962. – 412 с.
6. The Balfour Report // Canadian history in documents, 1763 – 1966 – Toronto: The Ryerson Press, 1967 – P. 266–267.
7. The British North America Act // Encyclopedia Canadiana, Vol.2 – P. 93–109.
8. H. Bourassa rejects conscription // Canadian history in documents, 1763 – 1966. – Toronto: The Ryerson Press, 1967. – P. 246–250.
9. King W. L. M. On the conscription issue / W. L. M. King // Canadian history in documents, 1763–1966. – Toronto: The Ryerson Press, 1967 – P. 310–311.
10. Quebec debates separation // Canadian history in documents, 1763–1966 – Toronto: The Ryerson Press, 1967. – P. 252–254.